

«Орто Халыма Хатыннаах нэһилиэгин сирдэрин ааттарын үөрэтии»

Быйыл «Земский учитель» үөрэх бырагыраамматтын нөнүө омук тылын учууталынан “Хатыннаах орто оскуолатыгар” бастаан үлэбин саҕалаан иһэн, хоту дойду сирдэрин ааттара туспа бэйэтэ интэриэһинэй, атын ааттаахтарын интэриэһиргээн оҕолор болҕомтолорун үрдэтээри күһүн кэлээт чугас сирдэртэн саҕалаан Хатыннаах нэһилиэгин оттуур, балыктыыр, бултуур сирдэрин ааттарын үөрэппитинэн, чинчийбитинэн барбытым. Үлэбин саҕалыырбар бастатан туран үлэлиир оскуолам үөрэнээччилэригэр кылгас ыйытык онороммун ыйытыы бэлэмнээн сирдэр ааттарын туһунан ыйыталастым.

- 1) Хатыннаах сирдэрин ааттарын билэбин дуо? а) билэбин б) билбэппин
- 2) Ханник сирдэр ааттарын билэбин? Ааттарын суруй.
- 3) Суруйбут сирдэрин тобо итинник ааттамыттарый?

Ыйытык түмүгүнэн – оскуолабыт үөрэнээччилэрэ улахан анаардара, сирдэр ааттарын билбэттэрэ көстөн тахсыбыта. Сирдэр ааттарын билэр үөрэнээччилэр үксүн чугас сытар сирдэри ааттаабыттар. Мантан сизттэрэн **үлэм проблемата** – үөрэнээччилэрбэр төрөөбүт үөскээбит нэһилиэктэрин сирдэрин ааттарын үөрэтии буолар.

Үлэм **сибилигин уһулуччу суолтата** - Республикабыт Ил Дархана Николаев А.С. үөрэх министерствотын иннигэр туруорбут соруудабынан оскуолаларга төрөөбүт тылы уонна литератураны, Саха сиригэр историятын уонна культуратын үөрэтии чааһын элбэтиэхтэрэ уонна чопчу үлэ ыытыахтара диэн бэлиэтээн эппитэ. Бу сорууда ылыллыытын төрүөтүнэн оҕолорбут төрөөбүт тылларын билиилэрэ сылын аайы тутахсыйан иһэрэ буолар. Тылы үөрэтиини оҕоо чугас эйгэтигтэн саҕалыыр туһалаах. Ол эбэтэр олорор нэһилиэгин, дьонун-сэргэтин, сирдэрин ааттарын билиэхтээх. Үөһээ этиллибит проблеманы быһаарыы биир ньымата буолуо диэн санааттан бу тиэмэ талылынна.

Чинчийии объёга – Хатыннаах нэһилиэгин сирдэрин ааттара.

Үөрэтиллэр предмет — Сирдэр ааттарын суолталара.

Үлэм сыала – өбүгэлэрбит сирдэри ааттыыр ньымаларын нөнүө оҕоо төрөөбүт тыл сүмэтин үөрэтии.

Соруктара:

- 1) Хатыннаах нэһилиэгин сирдэрин ааттарын булуу уонна суолталарын быһаарыы;
  - 2) Хатыннаах сирдэрин ааттарынан кылгас быһаарыылаах тылдыт оноруу;
  - 3) Оҕолорго төрөөбүт сирдэрин ааттарын билиһиннэрээри уонна тылларын саппааһын байытар сыалтан тылдыты кылаас чааһыгар, араас таһымнаах тэрээһин үлэлэргэ туттуу;
  - 4) Оҕолорго сирдэр ааттарын үөрэтии, сир ааттарын көмөлөрүнэн саха тылыгар болҕомтону ууруу.
  - 5) Саха оскуолаларыгар киирбит “Эркээйи эргиирэ” бырагырааммаҕа олобуран оҕону сахалыы иитии, сахалыы тыыннаах төрөөбүт үөскээбит төрүт дойдутун толору билэригэр сайдар суолу ингэрии.
- б) Ыйытыктар түмүктэрин тэннээн көрүү.

Сабаҕалааһын – Тус хоту сытар Хатыннаах бөһүөлөгүн сирдэрин ааттарын быһаарыылаах тылдыт онорон кылаас чааһыгар, саха тылын уроктарыгар, история

уруогар, алын кылаастарга “Окружающий мир” биридимиэккэ билиһиннэрдэххэ үөрэнээччи төрөөбүт үөскээбит сирин ааттарын билэн интириэһиргээн салбыы чинчийэллэригэр улахан көмө буолуо этэ.

Үлэм сонуна - Хатыннаах нэһилиэгин бултуур –алтыыр, оттуур сирдэрин ааттарын урукку кэмнэ чинчийэн көрүллэ илик буолан билигини кэмнэ тоҕоостоох, сонун үлэ.

Туттуллубут ньымалар: - ыйытыктары ытыгы (үөрэнээччилэр сирдэр ааттарын төһө билэллэрин быһаарыы)

- материалы булуу (Хатыннаах бөһүөлэгин сирдэрин аатын туһунан олохтоох булчуттартан, кырдыаҕас көлүөнэттэн, нэһилиэк библиотекатыттан, музейыттан материал хомуйуу);

- хомуллубут материалы наардааһын, ырытыы уонна анаарыы (сирдэр ааттарын чуолкайдыыр, суолталарын быһаарар сыалтан); Тыллар быһаарыыларын Багдарыын Сүлбэ кинигэлэриттэн ыллыбыт – Холобура, “хоту” маннайгы дын суолтата аллара, оттон “собуруу” киэнэ - үөһэ диэн. Өрүс сүүрүгэ быһаарар сир хотутун-собуруутун». «Буут» диэн тыл суолтата киһи этин чааһа буолбатах эбит. Кырдыаҕастар кэпсииллэринэн бу сир аата “пуд” диэн тылтан, ыйааһын кээмэйиттэн үөскээбит эбит. Урут бу сиргэ 16 киилэ ыйааһыннаах сордон балыгы туппугтар эбит.

- тылдыттары көрүү, ырытыы (тылдыттартан тыллар суолталарын булар уонна тылдыттар хайдах оноһуллалларын билэр сыалтан); Афанасьев П.С. “Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыта”, Попов И.К. “Саха тылыгар кылгас көмө тылдыта”, Афанасьев П.С., Воронкин М.С., Алексеев М.П. “Диалектологический словарь якутского языка” уонна Пекарская тылдытын туһанныбыт. Холобура, Сайбалаах – сайба – күкүр, уйа (сорох балык кутан мунһар, сорох саһыл хаайан иитэр); Сайбалаах - лабаз для хранения рыбы, сайва;

- Хатыннаах нэһилиэгин сирдэрин ааттарынан быһаарыылаах тылдыт оноруу (оҕолорго өйдөнүмтүө буолар сыалтан). Тылдыкка бастаан сир аата онтон сахалыы быһаарыыта киридэ.

- ыйытыктар тумуктэрин тэннээн көрүү (сабаҕалааһыммытын быһаарар сыалтан).

Олоххо туттуллар суолтата – чинчийиим түмүгэ - быһаарыылаах тылдыт - оскуолаҕа кылаас чаастарын, араас таһымнаах тэрээһиннэри ытыгыга туттулуон сөп. Олохтоох музейга, библиотекаҕа көмө матырыяал быһыытынан дьонго сананы, интириэһинэи билэллэригэр көмө буолуон сөп.

Үлэ иккис анарыгар үөрэнээччилэргэ уопсай кылаас чааһын түмүгүнэн – үөрэнээччилэр сирдэр ааттарын чопчу билэннэр, интэриэһиргээн өссө инникитин Орто Халыма атын бөһүөлэктэр сирдэрин суолталарын эбии чинчийэн билиэх санаалара үрдээтэ. Ол курдук, эһиилги үөрэх сылыгар үлэни эбии чинчийэн сылын аайы улууспутугар ытыллар оҕолор НПК –гар бу теманы өссө төгүл кэнэтэн, тупсаран кыттарга былаан туруорулунна.

Түмүк

1. Үлэм түмүгэр, бэйэм да интэриэһиргээн хасыһан тус хоту сытар сирдэр ааттарын чинчийэн көрдөөн билэммин элбэҕи туһанним биллим, үөрэнээччилэргэ төрөппүттэргэ туһалаах материал хомулунна дии санаатым. Инникитин кэли дьон Хатыннаах нэһилиэгин сирин-дойдугун чопчу тылдыт көмөтүнэн ааҕан билэр-көрөр туһанарга кыах

баар буолла диэххэ сөп. Тыллар суолталарын быһаарыы, тылдыт онорон таһаарыы улахан суолталаах үлэ буолла.

2. Туруоруммут сыалбын – сорукупун толору ситтим. Ол курдук, үөрэнээччилэргэ төрөөбүт сирдэрин, дойдуларын ааттарын суолталарын туһунан билистилэр, үөрэттилэр уонна эргэрбит тыллар, кирири тыллар суолталарын билсэн тылларын саппааһын кэнэттилэр, саха тылын баайын ингэриннилэр.

3. Аныгы үйэ чэрчитинэн билигини кэмнэ араас дойду муннуктарыттан омук дьоно сири – дойдуну кэрийэр идэни буллулар. Онон, саха тылынан оноһуллубут быһаарыылаах тылдытпыт, сахалыыттан нууччалыы, нууччалыыттан-омук тылыгар тылбаастаныан сөптөөх диэн биир санааҕа кэллибит.

Туһаныллыбыт литература:

1. Багдарыын Сүлбэ “Саха топонимиката”. 1998.
2. Афанасьев П.С., Воронкин М.С., Алексеев М.П. Диалектологический словарь якутского языка / Москва: Наука, 1976 –
3. Афанасьев П.С. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыта / Дьокуускай: Бичик, 2012. – 688с.
4. Иванов М.С. –Багдарын Сүлбэ, Дойду сурахтаах, алаас ааттаах / Якутск: Якутское книжное издательство, 1982. - 232с.
5. Хатыннаах, Орто Халыма улууһа / Винокурова У.А., Кудрина М.А. Хатыннаахтар тоҕой эрдэктэн (II Байды – Байды - Хатыннаах) / Среднеколымск: Халыма долгуннара, 2005. – 155с.
6. Кудрина М.А.- Сылык Маарыйа. Эйиэхэ кустук түһэрдим: хоһооннор/Дьокуускай: Түһүлгэ, 2012. – 93с.
7. Мостахов С.Е., Некрасов И.А., Дмитриева З.М., Калмыкова А.И. Якутская АССР (краткий географический словарь-справочник) / Якутск: Якутское книжное издательство, 1980. - 184с.
8. Попов И.К. Саха тылыгар кылгас көмө тылдыт: эргэрбит, кэлим тыллар, омонимнар / Дьокуускай: Бичик, 2004. – 128с.
9. Якутско-русский словарь